

Tudor COLAC
Institutul de Filologie al AȘM
(Chișinău)

VERITABILĂ ENCICLOPEDI
METAFORICĂ (spirit, înțelepciune
și poezie în ghicitori)

Real metaphorical Encyclopedia (spirit, wisdom and poetry in riddles)

Abstract. The riddle is a genre of folklore which delighted the clever minds even since the dawn of human civilization, to all nations. With the spread of literacy, the orality falls into disuse. But the riddle is present even nowadays in social sittings, in group works, in military camps, in agricultural labor or other work activities, but especially in the children's world. The millenary wisdom, gathered in customs, games, traditions, proverbs and riddles is much interpreted by grandparents and parents to their children and grandchildren, in this way encouraging their imagination, creativity and ability to talk metaphorically. In Moldova, we find the first evidences about riddle in *Cazania* by Varlaam, in 1643, and in *Psaltirea în versuri* of Dosoftei, in 1673.

In 1851, Teodor Stamati published in his collection the first 35 riddles. Later V. Alecsandri, M. Eminescu, B. P. Hasdeu, Simion Florea Marian, A. Gorovei, T. Pamfile, Efim Junghietu, Sergiu Moraru and other writers will publish riddles too. The last mentioned author left us a systematization of riddles in 23 thematic groups.

Within the institutional project „Intangible cultural heritage of folklore archives”, the author of this article consulted about a thousand riddles collected by folklorist researchers from Chișinău, samples stored in the Folklore Archives of the ASM's IF.

Keywords: riddle, social sitting, group work, custom, fantasy, wisdom, mentality, metaphor, language, initiation, folklore.

La începuturile civilizației umane, ghicitorile au delectat mințile celor isteți, milenii în șir, la toate popoarele. Odată cu răspândirea științei de carte, oralitatea a pierdut din strălucirea de altă dată, menținându-se în vogă în cadrul șezătorilor rurale, la clăci, în taberele militare și, mai ales, în mediul copiilor.

Lucru știut, ghicitoarea lui Samson despre care vorbește Biblia în *Cartea Judecătorilor* este printre primele mostre parafrastice în formă scrisă.

Etnologii au fost atrași întotdeauna de acel farmec deosebit al substratului autohton al ghicitorii. Aici nu vom găsi cuvinte adunate la întâmplare. La șezătorile de pe timpuri,

copiii, alături de părinți și bunici, făceau școala unor munci, îmbinate cu înțelepciunea milenară, adunată în obiceiuri, cântece, ghicitori, jocuri. Prin rime, copiilor le erau încurajate fantezia, creativitatea, îndemânarea de a se exprima metaforic.

Generațiile din secolul trecut știau pe de rost sute de ghicitori învățate la șezători. Încercarea istețimii îmbrăcate în imagini poetice, surprinderea proprietăților și destinației unei game vaste de obiecte și fenomene, evocarea mentalității poporului în viața de toate zilele etc. alcătuiesc o adevărată enciclopedie metaforică a poporului nostru.

Termenii de referință „ghicitoare” și „cimilitură” sunt folosiți mai pe larg începând cu secolul al XVII-lea. Cuvântul „cimilitură” este întâlnit la Dosoftei în 1673 în *Psaltirea în versuri*, pe care o cităm după ediția din 1887 a lui Ion Bianu: „Din rostul miei voi scoate pilde de cimilituri ce voi deschide din bătrâni, luând începătură”. Cu certitudine, Dosoftei este printre primii cărturari care afirmă că specia cimiliturii ar avea și sens figurat: „iaste ca și cimiliturile, cându altă grăiești și alta s’înțeleage...”

Și cronicarul N. Costin folosește în letopisețul său acest termen în expresia „cimilitura sau găcitură lui Solon celui înțelept”. Însă studierea și publicarea masivă a ghicitorilor își vădesc interesul marcat față de această specie începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În colecția *Poezii populare ale românilor adunate și întocmite de V. Alecsandri* la 1866, rubrica *Frământări de limbă* include și câteva ghicitori, având ca subiecte „soarele și luna”, „focul și apa”, „corabia”, „ceapa”, „scrisoarea”, „ochii”, „hârtia”, „mortul dus pe năselie de patru ciocli”, „macul”. Unul dintre texte – „Pe sus tobele bătea,/ Negurile jos cădea” – este împrumutat din *Plugușorul* adițional pentru zona Moldovei, fiind însoțit de nota respectivă: „aceste două versuri compun una din cimiliturile obișnuite la șezători”. V. Alecsandri a remarcat faptul că „cimiliturile” au multe în comun cu „jocurile de copii” și se individualizează prin aceea că sunt „foarte diverse”¹.

Ghicitoarea i-a atras atenția și lui Mihai Eminescu în calitate de valorificator al creației populare. Clasicul nostru a pledat pentru înregistrarea autentică a creațiilor folclorice de către culegători, principii formulate pe marginea colecției *Pilde și ghicitori* a lui Petre Ispirescu: „Unele din ghicitori sunt cam echivoce, dar nu ne pare rău. Cu toate considerațiile de decență literară, aș vroi ca mai cu samă elementele literaturii populare să se adune fără scăderi și nealterate prin pruderie tale quale”².

Și B. P. Hasdeu folosește masiv ghicitorile ca argument convingător în procesul de tâlmăcire a unor termeni lingvistici, în scopul „stabilirii genezei și dezvoltării sensurilor cuvintelor” în al său monumental *Etimologicum Magnum Romaniae*. Pentru a lămuri etimologia cuvintelor „cloșca și uliul”, „anghinare”, „apa”, „frunza”, „corabia”, „ariciul”, „râma”, „pepene”, „sfredelul”, „clopotul”, „donița”, „apa și gheața”, „lumina”, „lumânarea” etc. găsim în dicționarul său mai multe exemple de ghicitori.

¹ *Poezii populare ale românilor*, adunate și întocmite de V. Alecsandri, vol. II. București, 1966, p. 393.

² Perpersicius, M. *Eminescu. Literatura populară*, vol. VI. București, 1963, p. 19, 381.

În folcloristica timpului apar și multiple teoretizări despre ghicitoare, care însoțesc materialele orale culese de M. Gaster, G. Dem. Teodorescu, A. Gorovei, T. Pamfile, S. F. Marian, I. Chițimia, I. Sbiera, M. Lupescu și alții. Vom întâlni ghicitori în revista *Șezătoarea*, în mai multe monografii ale satelor, în diferite calendare și lucrări din domeniul etnografiei și folclorului etc.³

Pe la sfârșitul anilor 1970, autorul acestor rânduri a avut prilejul să fie la o vânătoare prin părțile Sorociei. Pe parcursul celor două zile, sâmbătă și duminică, toate se desfășurau în deplină regulă, conform legilor nescrise ale ospitalității. Doar că ceva mă deranja: nu prea înțelegeam... în ce limbă comunicau între ei vânătorii locali. Nici să-i întreb despre asta nu-mi ieșea la socoteală... până când unul dintre ei, observându-mi nedumerirea, m-a luat deoparte și, cerându-și scuze, mi-a explicat că ar fi o tradiție a lor, din breasla vânătoarească, să pronunțe vorbele de-a îndărătul, de la coadă la cap, ca să nu priceapă străinii – și nu numai aceștia – ce pun ei la cale. La vulpe spuneau *epluv*, la *mistreț* – *țertsim*, la *căprior* – *roirpăc* etc. Sosit acasă, am meditat asupra fenomenului.

Astfel am ajuns până la straturile arhaice ale limbajului semnificativ în mediile comunităților vânătoarești, bazate pe evitarea exprimării directe și rădăcinilor lui.

Tabuurile ca expresie verbală au apărut mai întâi în limba triburilor vânătoarești, iar mentalitatea cinegetică arhaică s-a conservat, și mai putem găsi reminiscentele acestora până în prezent. Sistemul tabuistic a inventat un anumit limbaj codificat al vânătorilor, fiindcă, vezi bine, animalele „înțeleg” limba vânătorilor... Mai mult, vânătorii de altădată trebuiau să susțină teste speciale în riturile de inițiere cinegetică sau de testare, încercare, ca examen al cunoștințelor despre natură și faună, dar și al iscusinței în competiția cu vânatul.

Acest limbaj de grup profesional la o etapă anumită de evoluție, are ca probe aparte și specia ghicitorii. Conservând rosturi instructive și educative, prin formule de jocuri ale inteligenței, ale iscusinței, dar mai ales ale cunoașterii, la începuturi cuvintele încifrate în ghicitori ascundeau semnificații cu structuri deosebite de cele din limbajul curent, păstrând esențe într-un fond cu frontiere închise.

Cercetătorul Sergiu Moraru, un exeget de marcă al speciei, acceptă deducerea ghicitorii din mitologia antică drept o fază superioară în dezvoltarea ascendentă a miturilor. De asemenea, același autor observă, pe bună dreptate, funcția rituală, respectiv, originea rituală a speciei. Reminiscente ale acestei funcții s-au păstrat până în prezent în ritualul deghezării femeilor din ceremonialul nunții, când mirele trebuie să-și recunoască mireasa. Acest ritual nupțial este răspândit și în prezent la români și la popoarele caucaziene. Dezvoltarea economico-socială a omenirii a influențat evoluția speciei în cauză, odată cu procesele de cunoaștere de către om a tainelor naturii, a legităților biologice de evoluție a regnului animal și ale existenței în genere, inițial însă, omul primitiv își închipuia că animalele, plantele și toate lucrurile ce-l înconjurau sunt

³ Vezi și colecția din opt ediții zonale editată de folcloriștii de la AȘM.

capabile să-i înțeleagă limba și, respectiv, intențiile, de exemplu la vânătoare, pescuit, culesul poamelor etc. De teamă să nu-i pricinuiască vreun rău, omul vânător a inventat acel cod figurativ ce cuprindea doar unele particularități specifice ale animalelor, armelor, lucrurilor, ce exprimau detalii ale culorii, formei, comportamentului, denumiri de obiecte exprimate impropriu prin analogie sau comparație, folosind „vorbirea secretizată”. De exemplu, în loc de iepure ziceau „urecheatul”, „șoldanul”; în loc de lup „surul”, „coadă lungă”; pentru urs – „stăpânul pădurii”, „împăratul codrului”, „groaznicul”, „uriașul” etc. Vânătorii din nordul Europei au și azi asemenea „vorbiri secrete”, expresii metaforice, prin care subînțeleg numiri știute numai de ei ale armelor de vânătoare, mamiferelor, păsărilor și peștilor. Lațul este numit „gătuită”, pușca – „scorburoasa”, „găunoasa”, elanul – „umbrosul”, ursul – „picioare strâmbe”, „bunelul” etc. Prin părțile Jevrenilor, pe Răut, iepurelui i se spune „urechilă”, noțiunea de ureche căpătând nuanțe de valoare sugestivă, ca o particularitate esențială, calitate ce ne poate indica subiectul ghicitorii (*în grădina cu curechi stă un ciot cu urechi*). Dacă la începuturi funcția tabuistică se mărginea la o structură monolitică, de la care nu era așteptat răspunsul, ulterior, ea devine bimembră, odată cu atribuirea funcției educative, instructive în raport cu tânărul care era inițiat. Mai târziu, ghicitoarea trece de la adulți la copii, pentru a-i învăța să gândească în imagini. Nu orice individ putea înțelege acest limbaj incomprehensibil pentru cei din afara comunității vânătoarești. De aici și necesitatea unor teste de inițiere, adevărate examene pentru cei tineri, candidați și aspiranți la titlul de vânător recunoscut public. Sistemul acesta de semnificații caracteristice limbajelor închise era definit prin ambiguitate, coerență, metafore, alegorii, simboluri etc. Întâlnite în diferite categorii ale creației populare. Cu timpul, acest limbaj își colorează sensurile cu sistemul general de analogii în cadrul culturii populare, la nivelul întregului sistem imaginar etnofolcloric.

Joc de grup prin excelență, ghicitoarea pune la încercare istețimea și abilitatea minții, demonstrând o imaginație bogată. Fenomenul, obiectul, persoana vizate pot fi deconspirate, deduse doar prin descrierea scurtă a unor calități particulare specifice. Ghicitori simple despre vânători pot fi întâlnite în basme, când, pentru a susține ultima probă – de a cere în căsătorie fata de împărat –, vânătorul trebuia să răspundă la trei ghicitori-întrebări. Ulterior, în snoave, reprezentanți ai boierimii cu carte pierd în fața unor simpli țărani, care însă cunosc acel cod al înțelepciunii populare încifrat în ghicitoare.

P. Ruxăndoiu susține că există „un anumit tipar de gândire și un anumit sistem de metafore înrădăcinat în conștiința inșilor folclorici și, prin aceasta, la îndemânarea lor”. Același autor e de părere că ghicitoarea nu este numai un joc al inteligenței, ci și un examen al însușirii orizontului de cunoștințe al colectivității, al integrării individului în modul colectiv de gândire, relevând o capacitate asociativă deosebit de dezvoltată. Decodarea asocierilor, metaforelor, alegoriei în ghicitori solicită efort mental din partea receptorilor.

În Moldova, primele mărturii despre ghicitoare le găsim în *Cazania* lui Varlaam, la 1643, și în *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei, la 1673.

La 1851, Teodor Stamati publică în colecția sa și primele 35 de ghicitori. Ulterior vor publica ghicitori V. Alecsandri, M. Eminescu, B. P. Hasdeu, Simion Fl. Marian, I. G. Sbiera, A. Gorovei, T. Pamfile, V. Mihalache, E. Junghietu, S. Moraru. Ultimul ne-a lăsat și o sistematizare a ghicitorii în 23 de grupuri tematice.

De remarcat că la toate popoarele ghicitorile și proverbele sunt recunoscute drept vechi monumente lingvistice și etnologice, jucând un rol de căpetenie în folclor, în filosofie și în politică. Enigmele impresionează spiritul uman, dând naștere unor metafore ce ne îndeamnă mereu să le găsim cheia zămislită încă de strămoși. Ele au origine comună, aproape identice la diferite popoare și în timpuri diferite, îndepărtate. Prin ghicitori și proverbe luptau între ei zeii și împărații antici, tineretul se desfăta la șezători și clăci, bătrânii satului testau sănătatea inteligenței nepoților și strănepoților.

Cercetătoarea Monica Brătulescu, într-un articol amplu „Ghicitoarea – elemente de structură artistică”⁴, supune analizei relațiile „emițător-obiect”. Concluziile autoarei merită să fie cunoscute de cititorul interesat.

1. Ghicitoarea, în forma ei activă, este un joc de societate care se realizează dramatic: definițiile de ghicitoare presupun întotdeauna un emitent și un destinatar care întregește ghicitoarea prin răspuns.

Raportul necesar între emitent, obiectul definit și destinatar se reflectă în forma interogativă a ghicitorilor, în formulele inițiate sau finale, ca și în diversele construcții sintactice; schemele gramaticale, prin multiplele lor funcții stilistice, îndeplinesc în ghicitoare rolul unor tropi.

2. Formularea definițiilor se subordonează funcției ghicitorii.

a) Tautologia este în general evitată; apare doar în forme deghizate – inutilitatea răspunsului ar anula jocul.

b) Sunt ocolite formulările plate, locurile comune, clișeele frecvente în folclor.

c) Interesul jocului este menținut prin dificultăți, elemente surpriză și trucuri. În acest scop, ghicitoarea folosește:

- creații lingvistice de circulație redusă;
- paradoxul, sub forma paralelismului antonimic;
- alternanța negației cu afirmația;
- tropi în forme adaptate speciei: comparație eliptică, metaforă barocă, metaforă obscenă.

3. Dezlegarea ghicitorilor este înlesnită prin:

- antonime tipizate;
- metafore de relație;
- metafore anatomice;
- formule convenționale.

4. Rezultat al puterii de pătrundere, al fanteziei și ingeniozității, ghicitoarea nu se adresează în primul rând inteligenței. Dezlegarea ghicitorilor pretinde familiarizarea cu unele invenții lexicale, inițierea în anumite trucuri sau convenții, cunoașterea sensului formulelor.

⁴ *Revista de etnografie și folclor*, tom. 10, nr. 5, 1966, p. 441, 442, 452.

În mediul folcloric, care mai deține prin tradiție aceste date, ghicitoarea nu este ermetică. De relevat similitudinile cu jocurile de copii. În expresia „cărăruie-ruie” putem observa repetarea ultimelor sunete de la cuvântul precedent, din cerințe de ver-sificație. Este un procedeu folosit frecvent în alcătuirea ghicitorilor.

Tot ca formule introductive se întâlnesc în general, următoarele prescurtări, derivații și construcții: *cimilică*; *cimilinga-blinga*; *cimileaga*; *cimiliga-liga*; *cinghiliță*; *cingâlie*; *cinga*, *linga-linga*; *cinel-cinel* (cel mai frecvent), *cineluș*; *cineluș-cinel*; *șinel-șinel*; *șichilinga-binga*; *cimel-cimel*; *cimilaș-laș*; *cimilie-i*, *ce-l*, *ce-i*; *cimu*, *ce-l*, *ce-i*; *cimurcel*, *ce-i*, *ce-l*; *ciumel-ciumel*; *ciumile-i*; *ce-i*, *ce-i*; *șiumel*, *șie-i*, *șie-i*; *culmeciu-culmeciu*. Toate aceste forme provin de la cuvintele *cimilitură* și *a cimili*, cu variantele și respectiv pronunțiile lor regionale.

Bun de tezaur cultural, cu circulație notabilă în mediul copiilor și al instituțiilor școlare, ghicitorile prezintă interes sporit în actualitate ca fenomen în sine, dar și în plan derivat, ca valoare ce și-a asumat conștiința umană colectivă.

În Arhiva de folclor a IF al AȘM am consultat circa o mie de ghicitori și proverbe culese în expediții folclorice de cercetătorii noștri. În etapa actuală aceste mostre, la fel ca și alte specii ale folclorului, constituie apanajul proiectului instituțional „Patrimoniul cultural imaterial al arhivelor de folclor”.